

НЕГОПОЗИТИВИ В МОВНІЙ ПАЛІТРІ ДРАМИ О. ОЛЕСЯ

Н.О. Рябокін

У статті на основі драматичних творів Олександра Олеся досліджено комунікативний потенціал стереотипних негопозитивних мовленнєвих актів і виокремлено мовні засоби їх реалізації.

Олександра Олеся вважають майстром нової форми, найсильнішим представником українського символізму. Уміле, художньо доцільне, експресивне використання мовних одиниць з їх значенням, звучанням, формами і конструкціями – все це значною мірою притаманне його творам. Олесь прагне розширити змістовий обсяг слова за рахунок виникнення образних значень і підсилення експресивних можливостей. На жаль, у науковій літературі натрапляємо лише на окремі вибіркові дані про лінгвістичні особливості його творів [Грушевський, Олійник, Петров, Райська, Филипівич], хоча мовна письменницька палітра – помітне явище в сучасній українській літературній мові ХХ століття. Цим і зумовлене написання даної статті, хоча тематику ми звуємо до функціонального потенціалу негопозитивних висловлювань у драматичних творах. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання:

- 1) з'ясувати комунікативну суть поняття негопозитивів;
- 2) описати їх з погляду лексичного наповнення і граматичного оформлення;
- 3) виокремити стереотипні формули і встановити мовні індикатори та їх семантичні та прагматичні особливості.

Насампочаток з'ясуємо, що таке мовленнєвий акт? Як зазначають учені: „Акт мовленнєвий – складова повідомлення, цілеспрямована мовленнєва дія; одиниця нормативної соціомовної поведінки, яка розглядається в межах прагматичної ситуації. Основними рисами мовленнєвого акту є інтенціональність, цілеспрямованість і конвенційність. Його цілісність створює акт локуції (власне мовленнєве висловлювання), іллокуції (комунікативної мети) і перлокуції (скерованості на результативний вплив щодо адресати) ” [Бацевич, с.319]. Ми зосередимо увагу на негопозитивах, які являють собою „здебільшого стислі, структурно нескладні, але при цьому дуже різноманітні вирази, що вживаються як реакція на ініціальну репліку діалогічної єдності” [Баландіна, с.273]. Отже, репліки з негопозитивною семантикою – реактивні акти, які виражають схвальне / заперечне відношення до дії або висловлювання слухача і мають у мовленні певну реалізацію. Їх коло надзвичайно широке, тому ми зупинимося на репліках зі значенням згоди / незгоди.

Перед тим, як приступити до детальнішого аналізу зазначених мовленнєвих актів, варто вказати, стосовно яких акціональних реплік може прозвучати згода / незгода. Насамперед це стосується будь-якого інформативного, спонукального та питального висловлювання: 1),– А десь тропа тут, певно, єсть! Не може бути, щоб люди тут ніколи не блукали. В такому лісі всяк заблуде! – Звичайно, тут не диво заблудити. ” 2),– Хіба в дорозі нам ще кручі будуть?! – О, так, моя дитино! Великі кручі, і яри, і камені нас ждуть. ” 3),–Уже кінець?! І се сумна казка...– Ні, не кінець!” 4),– Любиш? – Люблю, люблю, люблю.”5),– Ти хочеш? Я заграю! Я буду грати. Я хочу, щоб усім було весело. Я заграю вам свій таночок. – Грай, сестро, ми будем танцювати.” 6),– Він потрібний тобі? Ти хотіла б бачити? – Так. Я хотіла б бачити!”

До найтиповіших мовних індикаторів даних висловлювань належать перформативи в ролі предикатів, зокрема конструкції з відмінюваною формою дієслова погоджуватися, не суперечити, згоджуватися, згодитися, виражають схвалення ще не початої дії: 1),– Сьогоднішній день матиме для нас епохальне значення... – Так і я думаю... Погоджуюсь, рішуче погоджуюсь з вами.” 2),– Насамперед і найбільше ми можемо зробити для свого народу, і це наш головний

обов'язок. Це така самозрозуміла річ. – Слушно, цілком слушно, товаришко! – Я вам не суперечу, навпаки, цілком погоджуюся з вами... ” 3), – Згодні? – Згодні, згодні.” 4), – Треба насамперед мати талант... – Цілком з вами згоджуюсь. Треба носити в собі іскру Божу.” *Перформативи не описують дійсність, а є нею. Вони переважно виражені в формі першої особи однини теперішнього часу дійсного способу недоконаного виду. Перформативи – надійний та найбільш повний репрезентант негопозитивної функції.*

Надзвичайно поширений засіб реалізації згоди / незгоди за допомогою слів так / ні. Але, на жаль, навіть цей засіб не має чітко визначеного мовного статусу: одні вважають їх частками [Вихованець], інші – предикативами (Цит. за: [Баландіна, с.275]), комунікативами [Рудик, Боргер, Масєвська], словами-реченнями [Виноградов], релятивами [Любимова]. Ми будемо використовувати термін комунікативи, що являють собою „самостійні інтонаційно оформлені неподільні утворення зі спільним значенням реакції на сусідню репліку або дану ситуацію, які рекурентно використовуються у закріплених актомовленневих контекстах” [Рудик, с.45]. Тому що комунікативи є контекстно вільними, за своєю формою вираження можуть збігатися з словами, словосполученнями чи реченнями, але для них характерним є послаблення номінативної функції, на відміну від вище названих одиниць. У нашій роботі ми проаналізуємо комунікативи зі значення згоди / незгоди – так / ні.

Комунікативи так / ні використовуються в ситуаціях згоди / незгоди як схвальна / заперечна відповіді на питання слухача: 1), – Любила?! – Так, я тебе любила і люблю.” 2), – Хіба в дорозі нам ще кручі будуть?! – О, так, моя дитино! Великі кручі, і яри, і камені нас ждуть.” 3), – Зо мною? – Ні, одна!” А також, коли мовець не погоджується / погоджується на пропозицію співрозмовника: 1), – Дуже рада. А ви б із нами пішли? – Ні, не піду... У мене є робота.” Так / ні відображає насамперед ситуацію, коли мовець згоден / не згоден із думкою слухача і схвалює / заперечує її: 1), – Ніхто, ніхто... То так тобі почулось. – Ні, ні! Я чув, що хтось сміявся злорадно” 2) „– Життя не повертається! І коли воно не дає щастя, то мусимо самі взяти у його. – Так, Галю, так! Не дає, так самі візьмемо!” 3), – Так, вона для мене, як темна ніч, що захавала усі тайни від мого ока, зависла безодні і скелі. Ідеш і не знаєш, де упадеш, де розіб'єш свою голову. – Ні, Давиде, помиляєтесь, я з вами щира, як ні з ким.” 4) „– Значить, у вас не було сильного бажання робити те, про що говорите. – Ні, було.” Звертання, використані в поданих мовленневих актах, виконують функцію регулювання стосунків та репрезентацію в процесі спілкування особистості адресата (2, 3).

У конструкціях із прислівниками добре, звичайно, справді мовець демонструє повне схвалення / несхвалення планованої або вже початої дії співрозмовника: 1), – Так, в середу або в п'ятницю. – Добре, добре, до побачення!” 2), – Може, Андрію, підемо разом? – Добре, з охотою, татку” 3) „– А десь тропа тут, певно, єсть! Не може бути, щоб люди тут ніколи не блукали. В такому лісі всяк заблуде! – Звичайно, тут не диво заблудити ” 4), – А зараз не думаєте? – Звичайно, ні!” 5), – Здається, пан Ян спить. – Справді, пан Ян заснув...” Для повноти згоди автор використовує повтори: слова (1), речення (5). А для посилення увічливості згоди – інтенсифікатор з охотою (2).

У конструкціях згоди з модальними словами мабуть, може мовець виражає можливість схвалення / заперечення планованої або початої дії співрозмовника: 1), – Ну, мабуть, різні в нас батьки... – А, мабуть, різні.” 2), – Хіба ви знаєте його? – Та, мабуть, знаю.” 3), – Ти ж сам кажеш – людина може прожити так... якою вона є, і хіба це було погано для нас? – Для нас, мабуть...” 4), – І можеш думати ти, що він би міг тебе роздерти? – Все може бути.” 5), – Прощай... До зустрічі! – Ні, ні! Ти їдеш? Їдеш? Сього не може бути! Ти кидаєш мене?!” 6), – На жаль. – Може, і на жаль!...” 7), – Золото, а не дівчина! Найдете ви у нас таку? – Може й у нас є такі...” 8), – Краще далі бути від сусідів. – Може, й ви маєте рацію.” 9), – Треба обіратити комісію.

Може, хто сам згодиться... – Я можу...” У даних випадках, у складі мовленнєвих актів згоди / незгоди модальні слова, які крім прямої згоди на поставлене питання, виражають невпевненість мовця.

Конструкція згоди з використанням частки хай виражає можливість схвалення непочатої або початої дії : „– Благаю, скажіть... – Ну, хай буде по-твоєму...” Частка хай демонструє певну байдужість при відповіді. Але цей небажаний для спілкування чинник, впливаючи на якість стосунків, не позначається на значенні: така реакція виключає можливість іншого розуміння, оскільки все ж є згодою [Баландіна, с.284]. А вигук „ну” також виражає байдужість, не зацікавленість у відстоюванні своїх позицій, адже співрозмовник, щоб досягти згоди використовує мовленнєвий акт благання.

Згода / незгода, „спричинена емоційним ставленням до сказаного, може мати різні семантичні нашарування, найпоширенішими засобами вираження яких є інтонація і лексика” [Баландіна, с.294]. Саме вигук та частки і відіграють вирішальну роль у вираженні емоційності та щирості мовлення. Підсилення вигуком згоди / незгоди сприяє досягненню максимального прагматичного ефекту: 1),– Хіба в дорозі нам ще кручі будуть?! – О, так, моя дитино! Великі кручі, і яри, і камені нас ждуть.” Вигук „а” віддзеркалює, на наш погляд, певний песимізм щодо вираження співрозмовником думки, певну байдужість при вияві згоди (3) та повну згоду з словами співрозмовника(2): 2),– Гляди, щоб вранці бігати не прийшлося та грітись. – А так! Мороз одурювать умеє...” 3),– Ну, мабуть, різні в нас батьки... – А, мабуть, різні.” Олександр Олесь використовує вигук „о”, щоб надати згоді більшої імпульсивності, щирості, відвертості та повної переконаності у своєму погляді (1, 4, 5): 4),– Ах, що ти кажеш, що ти кажеш! Мене твої слова косою підтинають... Тебе ніхто не подолає. – О, так, – ніхто!” 5),– Життя як метелик: подув вітер і злавав крила. – О, так! Подумав і злавав крила.”

У проаналізованому матеріалі мовленнєвих актів незгоди з використанням вигуків та часток не було знайдено. Імпульсивність у цих мовленнєвих актах найбільш частотніше виражається за допомогою цитатних запитань або повторів, але з іншою інтонацією. У даних ситуаціях мовець намагається погодитися з слухачем чи заперечити йому його ж словами: 1),– Ти дерева цього не бачила ніколи? – Не бачила ніколи. ” 2),– Любиш? – Люблю, люблю, люблю.” 3),– Уже кінець?! І се сумна казка... – Ні, не кінець! ”

Використання цитування, яке включає додаткові компоненти, більш уживане в мовленнєвих ситуаціях згоди / незгоди: 1),– Ми сьогодні підемо на море? – Ідем, ідем. Я так люблю море. ” 2),– Мені так було сьогодні сумно. – Мені теж не весело...” 3),– Ви нашу бачили сестру? Вона сліпа... – Бачили і чули її прекрасний голос.” Автор майстерно використовує повтори та уточнення, які підсилюють та конкретизують згоду.

Повтори завжди оформляються новою інтонацією, яка відрізняється від інтонації висловлювання-стимула. Інтонація повтору різноманітна: інтонація недовіри, неприємного здивування, роздратування, гніву, презирства, іронії.

Повтори слів співбесідника з іншою, наприклад питальною, інтонацією виступають цитатні запитання (термін Я. Боргер). Цитатні запитання являють собою реакцію мовця на попереднє висловлювання співрозмовника. Запитання в позиції відповіді виражають модальне значення незгоди.

Власне цитатні запитання – це не лише засіб перепитування, але і засіб, за допомогою якого дружина (Мурочка – персонаж п'єси „По Мюллеру”) заперечує своєму чоловікові (Макарові Макаровичу): 1),– Я вмерти хочу. – Умерти? Вмирайте, вмирайте... Коли так, то хоч зараз!” Наступний приклад також демонструє заперечення та незгоду дружини (Кумицької – героїня п'єси „Земля обитована”) чоловікові (Шумицькому): 2),– Ці дрібні, просто смішні ексцеси швидко забудуться, і я певний, що колись навіть весело буде їх згадувати...– Ти так в цьому переконаний? Не думаю... навпаки, Ромцю. Це буде щодня, і кінця-краю цьому не

видно...” За допомогою запитань Олександр Олесь прагне пом'якшити незгоду і надати їй значення здивування, невпевненості (2). Ця мета не спрацьовує, якщо питання вжиті з іронічним підтекстом (1). У першому прикладі ми спостерігаємо цікаве явище, яке виражається в тому, що спочатку Мурочка не погоджується і задає іронічне питання: Умерти?, а потім погоджується, але ще вагається, бо речення незавершене: Вмирайте, вмирайте..., і насамкінець виражає цілковиту згоду, яка підсилена окличним реченням і певним обуренням і байдужістю до слухача: Коли так, то хоч зараз! Обурення обґрунтоване тим, що дружина виступає беззахисною, тендітною і не уявляє свого життя без чоловіка, без його підтримки.

Цитатне чому- та навіщо-запитання – це засіб вираження негативної реакції на висловлювання співрозмовника й одночасно висловлювання-стимул пояснити, доповнити, продовжити висловлювання, використовується в ситуаціях непорозуміння і нерозуміння: 1),– Тобі не цікаво? – Чому ж не цікаво?” 2),– Ось він іде ... Ми можемо його спитати самого. – Навіщо там питати? Ні ліворуч, ні праворуч не вів він нас ніколи.”

Як- та яка-запитання використовуються в ситуації нерозуміння і неприйняття позиції або слів співбесідника: 1),– А ти мовчи, бездара. – Яка бездара?” 2),– Все, не турбуйтеся, пані. – Як не турбуватись?! Тепер такі шахраї...” Загалом питання у відповідь ми чуємо від жінок, вони за допомогою питання пом'якшують свою незгоду. І цей засіб дає їм змогу надалі пояснити чи конкретизувати їхню незгоду.

Запитання-цитати можуть бути орієнтованими на пропозицію або наполягання попереднього висловлювання. Вони включають повтор інформації попереднього висловлювання і в якості перепитування часто гальмують змістовний розвиток діалогу, переводять його в емоційне русло. Співбесідник повідомляє істину з певними комунікативними намірами і не чекає перепитування або негативної реакції на свої слова. Перш ніж продовжити діалог, мовець повинен відреагувати на цитатне питання співбесідника.

Отже, діапазон мовної палітри Олександра Олеся широкий і багатий. Майстерно використовує письменник у своїх символістських драмах недомовки, паузи, нагнітає напруження через багаторазову повторюваність: 1),– Тепер скрізь і осінь, і вітер, бабусю! – Скрізь, скрізь, пане...”, 2),– А тому треба жити! Любити, захоплюватись. Правда, Галю? – Правда, правда!” та навіює потрібний настрій за допомогою окличних, питальних, питально-окличних та незавершених речень. Серед проаналізованих діалогічних єдностей із негопозитивною функцією (100 одиниць) нараховано 66 розповідних, серед яких 24 незавершених, 27 – окличних, 7 – питальних речень, які репрезентують мовленнєві акти згоди / незгоди. Загалом виокремлено 76 мовленнєвих акти згоди (56 – розповідних та 16 незавершених конструкцій у їх складі, 19 – окличних, 1 – питальну) та 24 мовленнєвих акти незгоди (6 – питальних, 6 – окличних, 12 – розповідних, серед яких 6 – незавершених). Незважаючи на те, що в драмах переважають песимістичні настрої, автор прагне нейтралізувати конфлікт та незгоду згодою. Адже саме мовленнєві акти згоди в три рази, за кількістю використання, переважають мовленнєві акти незгоди. Велику увагу приділив Олесь емоційній згоді / незгоді, в якій, крім розуму, задіяні ще й почуття. Про це свідчать мовленнєві акти згоди / незгоди, висловлені у формі окличних речень (19/6), а також питально-окличних (3). За допомогою питально-окличних речень автор демонструє почуття обурення, характерне для незгоди: 1),– Все, не турбуйтеся, пані. – Як не турбуватись?! Тепер такі шахраї...” 2),– Любила і люблю. – Любила?!” 3),– Може й у нас є такі...– Де там! Хто у нас має стільки віри, пориву, непохитного переконання в перемогу добра над злом?!”

Таким чином, нами було подано комунікативний потенціал негопозитивних мовленнєвих актів і виокремлено найбільш уживані засоби їх реалізації. До характерних засобів вираження згоди та незгоди в мові драм Олександра Олеся належать наступні найбільш типові форми: перформативи – погоджуватися, не суперечити, згоджуватися, згодитися, комунікативи так / ні, прислівники добре,

звичайно, справді, *модальні слова* мабуть, може, *конструкції з цитуванням та цитатними запитаннями*. *Описані в дослідженні мовленнєві акти згоди / незгоди являють собою лише початок дослідження усіх типів негопозитивних мовленнєвих актів в українській мові.*

SUMMARY

The article provides communicative potential of negopositive acts of speech and ways of their realization as they are presented in the language of dramatic works by Oleksander Oles'.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грушевський М. Поезія Олеся // Українське слово. – Кн. 1. – К.: Рось, 1994. – С.260.
2. Олійник О. Кризь шати повсякденності (Особливості символістської драми О. Олеся) // Слово і час. – 1994.– № 4-5. – С. 15-19.
3. Петров В. Проблема Олеся // Українське слово. Кн. 1. – К.: Рось, 1994. – С.280.
4. Райська Л. Метафоричність поезії Олександра Олеся // Українська мова і література в школі. – 1999.– №4. – С.60-61.
5. Филипович П. Літературно-критичні статті. – К., 1991. – С.65.
6. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 с.
7. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: Монографія. – К.: АСМІ, 2002. – 332с.
8. Вихованець І.Р. та інші. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Радянська школа, 1982. – 208с.
9. Рудик І.Н. Коммуникативы согласия/несогласия в словарях идиом современного английского языка // Актуальні питання романо-германської філології: Дослідження молодих вчених. – Житомир: Поліграфіка, 1997. – С. 63-69.
10. Боргер Я.В. Комплексный анализ речевых актов негативной реакции (на материале современных драматических произведений): Автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.01 / Тюменский государственный ун-т. – Тюмень, 2004. – 21с.
11. Маєвська Л.І. Макромовленнєвий акт взаєморозуміння: засоби об'єктивації та прагматичний контекст (на матеріалі сучасної нім. мови): Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 20с.
12. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.-Л., 1947. – 784с.
13. Любимова М.К. Интенциональные смыслы согласия и несогласия в русских и немецких дискурсах совещаний и переговоров: Автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.19 / Тамбовский госунар. технич. ун-т. – Тамбов, 2004. – 20с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Олесь О. Твори: В 2 т. (Упоряд., авт. приміт. Р.П. Радишевський). – К.: Дніпро, 1990. - Т. 2: Драматичні твори. Проза. Переклади. – 683с.